

Immaturity of Hessam al-Din; The Main Reason Behind the Delay of the Second Book of Masnavi

Ali Heydari *

Professor, Department of Persian Language and Literature, Lorestan University, Khorramabad, Iran

Abstract

One of the most challenging subjects of Masnavi-e Ma'navi is the delay in the writing of the second Book. Most of the researchers, following Aflaki, considered the death of Hessam al-Din's wife and the lack of motivation of Rumi as the most important factors of the delay. However, some researchers doubted this not very reasonable factor and presented valuable opinions. In this article, one of the factors of the delay, which has not been paid attention to, has been addressed in an analytical-descriptive way. After Salah al-Din's death, some of the affairs of Rumi and his disciples were handed over to Hessam al-Din, but due to some reasons, he was not officially chosen as Caliph. Hessam al-Din persistently requested Rumi to officially announce his caliphate. But apparently, Rumi is in no hurry for such an assignment. This suspension caused resentment of Hessam al-Din. In the final verses of the first book, Hessam al-Din's sadness and resentment reaches its peak and Rumi apparently drives him away. This separation and anger lasted for two years until Hessam al-Din officially became the Caliph of Rumi and resumed the writing of the second book. Extratextual and intratextual reasons explain and confirm this matter.

Keywords: Delay, Hessam al-Din, Caliph, Masnavi, Rumi.

*Corresponding Author: heydari.a@lu.ac.ir

How to Cite: Heydari, A. (2024). Immaturity of Hessam al-Din; The Main Reason Behind the Delay of the Second Book of Masnavi. *Literary Text Research*, 28(99), 67-90. doi: 10.22054/LTR.2021.50420.2967.

1. Introduction

One of the major and debatable issues about Masnavi is the break created in the compilation of the second book. In this article, one of the most important reasons for this issue has been addressed, and with an analytical-descriptive method, relying on Masnavi and with a hermeneutic view, the opening verses of the second book and the final verses of the first book, in line with the existing hypothesis, are discussed and investigated.

2. Literature Review

A part of most of the books written about Masnavi or Rumi is devoted to the issue of delaying Masnavi after the first book. In addition, articles have been written in the same field in recent times. At a glance, these sources can be divided into two categories.

A: Sources that have accepted and repeated Aflaki's opinion:

Aflaki considered the most important reason for the delay of the Masnavi to be the death of the wife of Hessam al-Din (writer of Masnavi) and Rumi's mental illness (Aflaki, 1385, 2: 743-744). Famous scholars accepted Aflaki's opinion or quoted it as if they accepted his opinion. Among others, (Nicholson, 1386: 522, Shebli Na'mani, 1375: 88, Forouzanfar, 1376: 107, Golpinarli, 1374: 59 and 1374, 1: 24, Shahidi, 1375: 4: 298 and Vol. 5: 6, Zarinkoob, 2012: 214 and 2014: 224) and... can be mentioned.

B: Researchers who do not accept Aflaki's opinion:

Karim Zamani (Zamani, *ibid*: 282-283) Shamisa, (Shamisa, 2011: 380) Reza Rohani (Rohani, 1390: 141) and Kheirollah Mahmoudi (Mahmodi, 1383: 146) also do not accept Aflaki's opinion and have put forward other reasons.

3. Discussion

It seems that the reason for the delay and the re-composition of the Masnavi both lie in the behavior of Hessam al-Din. Therefore, at the

beginning of writing the second book, the grudge that Rumi had against Hessam al-Din was resolved or the request that Hessam al-Din had from Rumi was fulfilled. Extra-textual and intra-textual reasons show this hypothesis.

3.1. Extratextual Reasons

3-1-1- The opposition and enmity of Rumi's close ones with Hessam al-Din: There are many pieces of evidence that among Rumi's close ones, there were those who were jealous of Hessam al-Din and did not accept his caliphate. One of the most famous envious of Hessam al-Din was Fatemeh Khatun, the daughter of Salah al-Din Zarkoub and the wife of Sultan Valad (son of Rumi).

3-1-2- The incomplete age of Hessam al-Din according to Molavi. Because Hessam al-Din had not yet reached the age of forty

In-Text Reasons

Rumi's Masnavi is one of the first types of interpretable texts of Persian poetry and unlike some texts, it is not monophonic. Therefore, following the principles, it is possible to provide different interpretations of many of its verses and anecdotes. With a hermeneutic approach, we analyze the last verses of the first book and the beginning verses of the second book, which are more consistent with our hypothesis. Although we know that there have been other interpretations of these verses and we believe that they are capable of other interpretations as well.

Rumi's lack of motivation in composing Masnavi should be found at the end of the first book. which says:

Oh, alas, two mouthfuls were eaten,
and thereby the ferment of thought was frozen up.

The words are coming (forth) very earth-soiled;
the water has become turbid: stop up the mouth of the well,

That God may again make it pure and sweet,
that He who made it turbid may likewise make it pure.

Patience brings the object of desire, not Haste.
Have patience and God knoweth best what is right.

In the prose introduction of the second book, which is stylized in a way, and Rumi must have an answer to restart the Masnavi, he expresses things in a closed and ambiguous way that perhaps Hessam al-Din understands allusions and symbols better than others. These sentences, like the last verses of the first book and the beginning of the second book, are more consistent with our hypothesis.

In the verses of the introduction of the second book, there are strong pieces of evidence that are in line with our hypothesis and almost reject the opinion of Aflaki and others or at least do not confirm them. All the verses in the introduction of the second book are compatible with our hypothesis.

4. Conclusion

Although the delay of the second book of the Masnavi may be due to many factors, in this article one of the most important factors of this delay was discussed, which was neglected by the critics of the Masnavi. In short, it can be said that after the death of Salah al-Din, Rumi left many tasks to Hessam al-Din, but for some reason, he was not officially chosen as caliph. This indecisiveness is certainly not pleasing to Hessam al-Din, but Rumi calls him to be patient and waits for an opportunity to have a strong justification and reason for himself and his opponents. Finally, in the year 660 (coinciding with the completion of the first book), Hessam al-Din got bored with Rumi's patience and Rumi got tired of Hessam al-Din's haste and insistence, for a period of two years, something violent happened between these two. From the prose introductions of the second book, it is clear that Rumi rejects Hessam al-Din. Rumi closes the door of Masnavi's well in order to destroy the most important factor of companionship with Hessam al-Din and discipline him. This issue lasted for two years until during this period the external obstacles were removed or reduced and Hessam al-Din also reached intellectual and spiritual maturity and is proud to receive the order of caliphate from Rumi and resume writing Masnavi.

ناپختگی حسام‌الدین؛ عامل اصلی تأخیر دفتر دوم مثنوی

علی حیدری* استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

چکیده

یکی از چالش‌برانگیزترین موضوعات مثنوی معنوی، تأخیر به وجود آمده در سرودن دفتر دوم است. بسیاری از محققان به تبع افلاکی، فوت همسر حسام‌الدین و بی‌انگیزگی مولوی را از مهم‌ترین عوامل این تأخیر دانسته‌اند، اما برخی از محققان در این نظریه نه چندان معقول تشکیک کرده، نظرات ارزشمندی ارائه کرده‌اند. در این مقاله به روش تحلیلی-توصیفی به یکی از عوامل این تأخیر که مورد توجه قرار نگرفته، پرداخته شده است. پس از مرگ صلاح‌الدین، بعضی از امور مولوی و مریدان به حسام‌الدین واگذار می‌شود، اما بنا به دلایلی ایشان رسماً به عنوان خلیفه برگزیده نمی‌شود. حسام‌الدین با اصرار از مولوی درخواست داشته که خلیفگی او را رسماً اعلام کند، اما ظاهراً مولوی عجله‌ای برای چنین انتسابی ندارد. این تعلیق، رنجش حسام‌الدین را در پی داشته است. در ابیات پایانی دفتر اول، دلگیری و رنجش حسام‌الدین به اوج می‌رسد و ظاهراً مولوی او را از خود می‌رانند. این جدایی و قهر، دو سال به طول می‌انجامد تا اینکه حسام‌الدین رسماً خلیفه مولوی می‌شود و کتابت دفتر دوم را از سر می‌گیرد. دلایل برون و درون متنی، این مطلب را تبیین و تأیید می‌کند.

کلیدواژه‌ها: تأخیر، حسام‌الدین، خلیفه، مثنوی، مولوی.

مقدمه

مثنوی مولوی برخلاف غزلیات که با یاد و خاطرات شمس رقم خورده به نام حسام‌الدین چلبی گره خورده است. ظاهراً فراز و فرودهای زندگی مادی و معنوی او در سیر سرایش مثنوی بی تأثیر نبوده است. یکی از مسائل عمده و قابل بحث در این باره، وقفه ایجاد شده در سرایش دفتر دوم مثنوی است که حالات حسام‌الدین، عامل اصلی آن است. در این مقاله به یکی از مهم‌ترین دلایل این موضوع پرداخته شده و با روش تحلیلی-توصیفی و با تکیه بر مثنوی و با دیدی هرمنوتیکی به ابیات آغازین دفتر دوم و ابیات پایانی دفتر اول در راستای فرضیه موجود، بحث و بررسی شده است.^۱

۱. پیشینه پژوهش

بخشی از کتبی که درباره مثنوی یا مولوی نگاشته شده به موضوع تأخیر مثنوی بعد از دفتر اول اختصاص یافته است. علاوه بر این، در دوران متأخر مقالاتی در همین زمینه نوشته شده است. پرداختن به همه این موارد و احیاناً نقد و بررسی آن‌ها یقیناً در حوصله یک مقاله نیست، اما به بعضی از این منابع به صورت خیلی مختصر اشاره می‌شود. این منابع را در یک نگاه می‌توان به دو دسته تقسیم کرد.

۱-۱. منابعی که نظر افلاکی را پذیرفته و تکرار کرده‌اند

افلاکی مهم‌ترین علت تأخیر مثنوی را مرگ همسر حسام‌الدین (کاتب مثنوی) و قبض روحی مولانا، دانسته است: «از ناگاه حرم چلبی وفات یافته، فترتی در آن میانه واقع شد و از آن سبب، از طلب قوت جان و قوت روان تکاسل نمود و در باطن مبارکش هر لحظه حالتی و حیرتی نو ظاهر شد که با چیزی دیگر نمی‌توانست پرداختن و همچنان مولانا چندانی به تواجد و حالات و بیان حقایق و کشف دقائق مستغرق گشته بود که به حضرت چلبی هیچ نمی‌فرمود تا بر این قضیه دو سال تمام بگذشت» (افلاکی، ۱۳۸۵، جلد ۲: ۷۴۳-۷۴۴). محققان نامداری، نظر افلاکی را پذیرفته و یا به گونه‌ای نقل کرده که گویی نظر ایشان را قبول دارند. از جمله می‌توان از نیکلسون^۲ (۱۳۸۶: ۵۲۲)، شبلی نعمانی (۱۳۷۵: ۸۸)، فروزانفر (۱۳۷۶: ۱۰۷)،

۱. ارجاع ابیات به این صورت است که بعد از شماره جلد، شماره بیت/ ابیات ارائه شده و از درج شماره صفحه پرهیز شده است.

2. Nicholson, A.

گولپینارلی^۱ (۱۳۷۴: ۵۹ و ۱۳۷۴، جلد ۱: ۲۴)، شهیدی (۱۳۷۵: جلد ۴: ۲۹۸ و جلد ۵: ۶)، زرین کوب (۱۳۸۲: ۲۱۴ و ۱۳۸۴: ۲۲۴) و... نام برد.

۱-۲. محققانی که نظر افلاکی را نپذیرفته‌اند

بعضی از محققان در نظر افلاکی تردید کرده، یا نظریه جدیدی مطرح کرده و یا علاوه بر تأیید نظر افلاکی دلایلی دیگر نیز ارائه کرده‌اند. نیکلسون علاوه بر تأیید نظر افلاکی در شرح مقدمه منشور دفتر دوم، علت تأخیر و معطل ماندن مثنوی را واسطه الهام غیبی مولانا دانسته است که از تصرف او خارج است (نیکلسون، ۱۳۸۶، جلد ۲: ۵۸۸).

گولپینارلی ضمن پذیرش نظر افلاکی، قبض روحی مولانا بر اثر مرگ صلاح‌الدین را نیز در تأخیر مثنوی مؤثر می‌داند (گولپینارلی، ۱۳۷۴: ۱۵۴). شهیدی آماده نبودن حسام‌الدین را علت این تأخیر می‌داند، اما می‌نویسد: «روشن نیست که رفتن حسام‌الدین به معراج حقایق [،] تنها بر اثر مردن زن او بوده یا حالت دیگری بر وی دست داده» (شهیدی، ۱۳۷۵، جلد ۵: ۶).

استعلامی گفته افلاکی را تأیید می‌کند، اما به نوعی در آن شک می‌کند و این انقطاع را که ممکن است برای هر کسی اتفاق بیفتد، طبیعی می‌داند (استعلامی، ۱۳۷۹، جلد ۲: ۶).

زرین کوب علاوه بر پذیرش نظر افلاکی، می‌نویسد: «احتمال اینکه جسم حسام‌الدین در اواخر دفتر اول دچار ضعف و ملال و رنجوری شده باشد. وجود دارد» (زرین کوب، ۱۳۸۲: ۲۱۴).

خوارزمی با توجه به ابیات پایانی دفتر اول از جمله «ای دریغا لقمه‌ای دو خورده شد *** جوشش فکرت از آن افسرده شد» (مولوی، ۱۳۷۷، جلد ۱: ۳۹۸۹) می‌نویسد: «لقمه‌ای چند صوری نه معنوی مانع کشف اسرار مثنوی گشته» (خوارزمی، ۱۳۶۶، جلد ۲: ۵۱۲) و در جایی دیگر ارتقا و عروج حسام‌الدین را علت تأخیر مثنوی می‌داند (همان: ۹۰۶). در همین راستا محمدرضا لاهوری نیز معتقد است: «کنایه از صور حکایات است که به نظم درآمد یعنی اشتغال به صورت باعث حجاب معنی شد. سخن به قدر فهم مستمع باید انشا کرد. از این جهت معنی‌های صاف گردآلود صورت گشته، پس صبر باید کرد تا حق تعالی معنی را بر صورت غالب گرداند» (لاهوری، ۱۳۷۶: ۲۹۸).

1. Golpinarli, A.

اکبرآبادی در شرح همین بیت اخیر می‌گوید: «به سبب میل مستمع به صور حکایات، یا به سبب تعلق دل او به شواغل جسمانی، یا به سبب عود بعضی احکام طبیعت جناب هدایت مآب حضرت مولوی، رضی الله عنه» (اکبرآبادی، ۱۳۸۳، جلد ۱: بیت ۴۰۰۱) انقروی در پایان دفتر اول علت تأخیر را از درون مولانا دانسته و این انقطاع را برای صاف شدن چشمه‌های حکمت او لازم دانسته است. اما در اول دفتر دوم، محو و صحو حسام‌الدین را باعث قطع و وصل مثنوی می‌داند (انقروی، ۱۳۸۰، جلد ۲: ۱۳).

زمانی معتقد است: «تأخیر مثنوی و توقف در نظم آن، فراتر از آن است که به یک حادثه طبیعی (فوت همسر حسام‌الدین) محدود شود، بلکه می‌توان گفت که این تأخیر از آن رو بوده که حقایق ربانی و معارف باطنی باید به نضج مطلوب می‌رسید و شرایط ظهور می‌یافت» (زمانی، ۱۳۸۸، جلد ۲: ۱۸).^۱

شمیسا نظر جدید و بی‌سابقه‌ای را مطرح می‌کند: «حسام‌الدین مدتی نزد مولانا نیامد (در این زمان همسر او نیز فوت کرده بود) خود شیخ خانقاهی شد یا به نزد مشایخ دیگر رفت و سرانجام پیشیمان به نزد مولانا بازگشت. مولانا به او می‌گوید اکثر مشایخ دروغین و قلبند، حرف درویشان را دزدیده‌اند تا این و آن را فریب دهند و از بازگشت حسام‌الدین و اینکه خود او سرانجام این نکته را دریافته اظهار شادمانی می‌کند» (شمیسا، ۱۳۹۱: ۳۸۰).

روحانی در مقاله‌ای علل و عوامل این تأخیر را به سه دسته تقسیم‌بندی کرده است: - اسباب و عوامل گوینده‌محور، ۲- اسباب و عوامل مخاطب‌محور و ۳- اسباب و عوامل متن‌محور. در قسمتی از بخش دوم، چنین بیان می‌کند: «نیاز و مصلحت معرفتی - سلوکی حسام‌الدین به صبر و سکوت بوده که با تشخیص و دستور پیر (مولوی) برای رسیدن به حیات تازه و در پی آن رسیدن به غذاهای تازه معنوی ضرورت داشته است» (روحانی، ۱۳۹۰: ۱۴۱).

محمودی در مقاله‌ای با عنوان «مهلتی بایست تا شیر خون شد» می‌نویسد: «علت فترت بین دفتر اول و دوم تحولات درونی حسام‌الدین بوده که حالت محو و استغراق در حق برای او رخ داده است و عوامل دیگر از جمله فوت همسر حسام‌الدین یا فرزند مولوی و یا هر عامل دیگری نمی‌تواند در این باره دخیل باشد» (محمودی، ۱۳۸۳: ۱۴۶).

محمودی آسیابادی در مقاله «مهلتی بایست تا خون شیر شد (تأویلی بر ابیات آغازین دفتر دوم مثنوی) حالات حسام‌الدین را در تأخیر مثنوی دخیل نمی‌داند» (محمودی آسیابادی، ۱۳۷۸:

۱۷۰). حتی در ابیاتی که به صراحت نام حسام‌الدین را آورده آن را نماد جنبه‌های معنوی مثنوی دانسته است (همان: ۱۵۹). همتیان نیز در مقاله «تبیین دلایل وقفه در سرودن مثنوی از زبان مولوی» عدم آمادگی روحی مولانا را سبب تأخیر دفتر دوم مثنوی دانسته است (همتیان، ۱۳۹۶: ۲۷۹-۳۰۲).

۲. روش

این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و به صورت تحلیلی-توصیفی انجام شده و به بررسی یکی از مهم‌ترین عوامل تأخیر دفتر دوم مثنوی مولوی از دریچه‌ای نو نگریسته شده است.

۳. یافته‌ها

نمی‌توان تأخیر دفتر دوم مثنوی را وابسته به یک یا چند عامل دانست و قاعدتاً باید مجموعه‌ای از عوامل بعضاً ناشناخته در این موضوع مؤثر باشد، اما در این مقاله به یکی از مهم‌ترین عوامل این تأخیر پرداخته می‌شود که از دید منتقدان مثنوی مغفول مانده است. به طور خلاصه می‌توان گفت که صلاح‌الدین که بعد از شمس رسماً خلیفه مولوی شده بود در سال ۶۵۷ وفات می‌کند.

مولوی بسیاری از کارها را به حسام‌الدین که از جوانی توجه او را به خود جلب کرده بود، واگذار می‌کند، اما بنا به دلایلی که خواهیم گفت، او را رسماً به خلیفگی بر نمی‌گزیند و این خلیفگی را به آینده‌ای نامعلوم موکول می‌کند. این بلا تکلیفی یقیناً خوشایند حسام‌الدین نبوده و مانند هر طالب منصبی، مشتاق است که مولوی هر چه زودتر حکم خلیفگی او را توشیح کند. اما مولوی او را به صبر فرا می‌خواند و منتظر فرصتی مناسب است که توجیه و دلیل محکمی برای خود و مخالفان او داشته باشد. در نهایت در سال ۶۶۰ (مصادف با پایان دفتر اول) حوصله حسام‌الدین از صبر مولوی و حوصله مولوی از تعجیل و اصرار حسام‌الدین سر آمده برای مدت دو سال در بین این دو، قهرگونه‌ای اتفاق می‌افتد. (چنان که خواهیم گفت) از ابیات آغازین دفتر دوم چنین استنباط می‌شود که ظاهراً حسام‌الدین مولوی را ترک می‌کند، اما از مقدمه‌های منشور دفتر دوم به روشنی برمی‌آید که عامل اصلی این هجران مولوی است و اوست که حسام‌الدین را طرد می‌کند.

مولوی در چاه مثنوی را بند می‌کند تا مهم‌ترین عامل همنشینی با حسام‌الدین (سرودن مثنوی از جانب مولوی و کتابت آن توسط حسام‌الدین) را از بین برده با این کار، او را

ادب گونه‌ای کرده باشد. این موضوع دو سال به طول می‌انجامد تا اینکه در این مدت موانع خارجی از بین رفته یا کم‌رنگ شده و حسام‌الدین نیز به بلوغ فکری و معنوی که مدنظر مولوی است، می‌رسد و مفتخر به دریافت حکم خلیفگی از مولانا می‌شود و دوباره کتابت مثنوی را از سر می‌گیرد.

زرین کوب نیز معتقد است که حسام‌الدین پس از بازگشت به مقام خلیفگی رسید: «بازگشت او از این معراج حقایق نه فقط موجب شادی و آسایش مولانا بلکه نیز داعی خرسندی فوق‌العاده یاران گشت. در این هنگام بود که مولانا او را به‌طور رسمی خلیفه خویش کرد، مریدان هم که از بازگشت او احساس خرسندی می‌کردند، این انتخاب را مژده‌ای دل‌پسند یافتند و از روی میل و شوق، بدون هیچ تردید و مخالفتی به شیخی او گردن نهادند» (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۲۲۵).

به هر حال به نظر می‌رسد علت تأخیر و سرودن مجدد مثنوی، هر دو در رفتار حسام‌الدین نهفته است. از این رو، در آغاز سرودن دفتر دوم، رنجشی که مولوی از حسام‌الدین داشته برطرف شده یا خواهش و درخواستی که حسام‌الدین از مولوی داشته یا برعکس، برآورده شده است. در ادامه برای اثبات و تبیین این ادعا، دلایل خود را در دو بخش «برون متنی» و «درون متنی» ارائه می‌دهیم.

۳-۱. برون متنی

علاقه بیش از حد حسام‌الدین و مولوی به هم (افلاکی، ۱۳۸۵، جلد ۲: ۷۶۹، گولپینارلی، ۱۳۸۶: ۵۹ و سپهسالار، ۱۳۷۸، جلد ۱: ۷۶) مسبب اتفاقات خاصی شده که بعضاً در روند سرودن مثنوی مؤثر بوده است. فلسفه سرودن مثنوی، تأخیر و از سرگیری مجدد سرایش مثنوی تا حد زیادی به احوالات حسام‌الدین گره خورده است. حسام‌الدین پس از مرگ صلاح‌الدین زرکوب (۶۵۷) خاص‌ترین یار مولاناست، اما بنا به دلایلی او را تا سال ۶۶۲ (مصادف با آغاز سرودن دفتر دوم) رسماً خلیفه خود نمی‌کند؛ هر چند تمام یا اکثر کارها را بدو محول کرده است. حسام‌الدین در مجموع فقط ده سال در زمان مولانا رسماً خلیفه او بوده است؛ یعنی از سال ۶۶۲ (مصادف با آغاز سرودن دفتر دوم مثنوی) تا سال ۶۷۲ (سال فوت مولوی) (سپهسالار، ۱۳۷۸، جلد ۱: ۱۲۱). زرین کوب نیز تأیید می‌کند که حسام‌الدین در سال ۶۶۲، مصادف با سرودن دفتر دوم، رسماً خلیفه مولوی می‌شود: «مقارن آغاز دفتر دوم منجر بدان شد که حسام‌الدین به خلافت و شیخی مولانا تعیین شود» (زرین کوب، ۱۳۸۴:

۲۰۹ و ۲۱۸). Fi مهم‌ترین دلایلی که باعث به تعویق افتادن خلیفگی حسام‌الدین شده در ادامه پرداخته شده است.

۳-۱-۱. مخالفت و دشمنی نزدیکان مولوی با حسام‌الدین

قرائن فراوانی وجود دارد که در بین نزدیکان مولوی کسانی بوده‌اند که به حسام‌الدین حسادت می‌ورزیده‌اند و خلیفه بودن او را بر نمی‌تافتند. یکی از مشهورترین حاسدان حسام-الدین، فاطمه خاتون دختر صلاح‌الدین زرکوب و همسر سلطان ولد (پسر مولوی) بوده است (افلاکی، ۱۳۸۵، جلد ۲: ۷۷۲). سلطان ولد نیز تحت تأثیر زوجه‌اش برای حسام‌الدین مانع-تراشی می‌کرد، هر چند مولوی برای اعتراض‌های او ارزشی قائل نبود (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۲۳۲). اما به هر حال هشدار برای مولوی محسوب می‌شده است که بی‌گدار به آب نزنند. شاید یکی از دلایل این دشمنی، توجه مولانا به حسام‌الدین در زمان حیات و خلیفگی صلاح-الدین است که رنجش خاطر صلاح‌الدین از مولوی را نیز در پی داشته است (سپهسالار، ۱۳۷۸: ۱۸۶).

زرین کوب معتقد است یکی از دلایل ناخرسندی صلاح‌الدین انحصارطلب از حسام-الدین به دلیل محول کردن بعضی از کارهای مریدان به وی در زمان بیماری صلاح‌الدین بوده است (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۱۹۸ و ۲۳۲).

در رسالهٔ سپهسالار در مورد دلگیری صلاح‌الدین و مولوی اشاراتی وجود دارد (سپهسالار، ۱۳۷۸: ۱۱۷). ظاهراً صلاح‌الدین به شدت از توجه ویژهٔ مولانا به هر کسی ناراحت می‌شد و مولوی نیز از این غیرت و رشک صلاح‌الدین با خبر بوده است. افلاکی از زبان سلطان ولد نقل کرده است که پدرم در دمشق یار محبوبی به نام شیخ حمیدالدین داشت که از اولیای کامل خدا بود و پدرم او را دوست داشت. چون از دمشق به سوی روم عزیمت کردیم به پدر گفتم او را با خود بیاوریم. گفت: «شیخ صلاح‌الدین ما به قونیه است، نشاید او را آن‌جا ببریم که دو ولی خدا هم‌چون دو شیرند، در یک موضع ننگند» (افلاکی، ۱۳۸۵: ۷۱۴).

طبیعی است که دختر صلاح‌الدین که عروس مولوی هم هست به تبعیت از پدر، دشمنی با حسام‌الدین را ادامه داده با واسطه و بی‌واسطه، گفته و ناگفته در پیش مولوی برای حسام-الدین مانع تراشی می‌کند.

زرین کوب ناخرسندی فاطمه خاتون از حسام‌الدین و وادار کردن سلطان ولد را علیه او حتی بعد از مرگ مولوی، ناشی از سابقه ناخرسندی اعلام نشده بین صلاح‌الدین و حسام‌الدین می‌داند (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۱۹۸ و ۲۳۲).

افلاکی معتقد است که حسادت همسر سلطان ولد نسبت به حسام‌الدین حتی بعد از مرگ مولوی فروکش نکرده بود و سلطان ولد را به دشمنی با حسام‌الدین ترغیب می‌کرده، اما سلطان ولد به سخن همسرش عمل نمی‌کرد (افلاکی، ۱۳۸۵: ۷۷۲).

سپهسالار معتقد است که حسادت اصحاب مولوی نسبت به حسام‌الدین هنگامی که خلیفه سده بود، کمتر شده یا اصلاً از بین رفته بود: «در زمان حسام‌الدین {مریدان} بی‌حقد و حسدی مستفید می‌شدند» (سپهسالار، ۱۳۷۸: ۱۲۱). بنابراین به روشنی می‌توان استنباط کرد که تا قبل از خلیفه شدن او، چنین حقد و حسدی وجود داشته است.^۱ پس از رسمیت یافتن خلافت حسام‌الدین، علاقه مولانا به حسام‌الدین افزایش یافته و سه بار قبل از مرگ اعلام کرده بود که حسام‌الدین جانشین اوست (افلاکی، ۱۳۸۵: ۵۸۶).

۳-۱-۲. کامل نبودن حسام‌الدین از نظر مولوی

حسام‌الدین از نوجوانی نظر مولوی و حتی شمس را به خود جلب کرده بود. در زمان حضور شمس، بین سال‌های ۶۴۲ تا ۶۴۵ حسام‌الدین جوان در نزد مولانا و اصحاب او به ویژه شمس از پایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. منقول است که شمس گفته است: «حضرت مولانا مرا و سه کس دیگر را بس است... از سر آن سه کس پرسیدند. فرمود: شیخ صلاح‌الدین و شیخ حسام‌الدین و مولانا بهاء‌الدین» (افلاکی، ۱۳۸۵: ۳۱۷). اما مولوی در اعطای نشان خلافت به حسام‌الدین پس از مرگ صلاح‌الدین، عجله‌ای ندارد و ظاهراً منتظر پختگی کامل اوست که تا چهل سالگی^۲ او به طول می‌انجامد. گوئی سن کم حسام‌الدین با وجود مریدان

۱. برای اطلاع بیشتر ر. ک: افلاکی (۱۳۸۵: ۷۷۱)، مولوی (۱۳۷۷: ۹۵، ۱۳۴ تا ۱۳۷)، فروزان‌فر (۱۳۸۵: ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۶۴ و ۱۶۵)، زرین کوب (۱۳۸۳: ۱۱۱، ۲۹) و استعلامی (۱۳۷۹: ۳۴).

۲. مولوی در دفتر سوم نیز معتقد است تا انسان به سن چهل سالگی نرسد به کمال نخواهد رسید هر چند خدا می‌تواند در «کن فیکونی» او را کامل گرداند، اما این تائی و تدریج برای تعلیم است و...

تا به شش روز این زمین و چرخ‌ها
صد زمین و چرخ آوردی برون

با تائی گشت موجود از خدا
ور نه قادر بود کو کن فیکون

مسن و پخته مولانا، عاملی برای خلیفه نشدن اوست. زرین کوب می‌نویسد: «شیخ حسام‌الدین در این هنگام {سال ۶۶۲} چهل ساله بود و از لحاظ سنی هم برای خلافت مولانا اشکالی نداشت» (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۲۲۷). گویی حسام‌الدین تا قبل از این برای خلافت با مشکل مواجه بوده است!

حسام‌الدین در سال ۶۲۲ در قونیه متولد شده (فروزانفر، ۱۳۷۶: ۱۰۲) و در زمان وفات صلاح‌الدین (سال ۶۵۷) فقط سی و پنج سال دارد و ظاهراً از نظر مولانا یا مریدان برای خلافت اندکی زود به نظر می‌رسد. هدف ما پرداختن به این مسأله نیست، اما با توجه به آموزه‌های عرفانی عدد چهل، عدد کاملی است و سن چهل سالگی نیز اوج پختگی عقل است، چنان‌که نظامی گنجوی در مخزن‌الاسرار می‌گوید:

طبع که با عقل به دلالتی است منتظر نقد چهل سالگی است
(نظامی گنجوی، ۱۳۶۳: ۴۸)

مولوی، خود نیز آشکار به این مطلب اشاره می‌کند:

آدمی را اندک اندک آن همام تا چهل سالش کند مرد تمام
(مولوی، ۱۳۷۷، جلد ۳: ۳۵۰۲)

بعثت پیامبر اسلام (ص) در سن چهل سالگی نیز می‌تواند یکی از دلایل صوفیه برای اثبات این ادعا باشد که چهل سالگی اوج پختگی عقل است. علاوه بر احادیث متعدد در سوره‌الاحقاف نیز به صراحت به این موضوع اشاره شده است و سن چهل سالگی کمال قدرت و رشد دانسته شده است: ﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَ وَضَعَتْهُ

تا چهل سالش کند مرد تمام
از عدم پیران کند پنجاه کس
بی‌توقف بر جهان‌مرد را
بی‌توقف مردم آرد تو به تو؟
که طلب آهسته باید بی‌سکست
(مولوی، ۱۳۷۷، جلد ۳: ۳۵۰۰-۳۵۰۶)

آدمی را اندک اندک آن همام
گر چه قادر بود کاندرا یک نفس
عیسی قادر بود کو از یک دعا
خالق عیسی بنتواند که او
این تائی از پی تعلیم توسست

كُرْهًا وَ حَمْلُهُ وَ فَصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ بَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً... ﴿۱﴾ (ما به انسان توصیه کردیم که به پدر و مادرش نیکی کند، مادرش او را با ناراحتی حمل می‌کند، و با ناراحتی بر زمین می‌گذارد، و دوران حمل و از شیر باز گرفتنش سی ماه است، تا زمانی که به کمال قدرت و رشد برسد، و به چهل سالگی وارد شود...) طبیعی است که صوفیه بیشتر از مردم عادی به این موضوع اهمیت می‌داده‌اند. از این رو، مولوی، پس از چهل سالگی حسام‌الدین از این جهت بهانه موجهی را برای عدم اعطای خلافت به حسام‌الدین ندارد.

۲-۳. درون متنی

مثنوی مولوی از متون تأویل‌پذیر طراز اول شعر فارسی است و برخلاف بعضی از متون، تک صدایی نیست. از این رو، با رعایت اصول، می‌توان تأویل‌های مختلفی از بسیاری از ابیات و حکایات آن ارائه کرد. با این مقدمه ما با یک رویکرد هرمنوتیکی ابیات آخر دفتر اول و ابیات آغازین دفتر دوم را که با فرضیه ما سازگاری بیشتری دارد، تحلیل می‌کنیم. اگر چه می‌دانیم از این ابیات تأویل‌های دیگری صورت گرفته و معتقدیم قابلیت تأویل‌های دیگر را نیز دارند.

بی‌انگیزگی مولوی در سرودن مثنوی را باید در اواخر دفتر اول جست‌وجو کرد. آخرین حکایت اصلی دفتر اول، ماجرای حضرت علی (ع) با عمروبن‌عبدود است. مولوی حلم حضرت علی (ع) را می‌ستاید و چنان که شیوه اوست، حلم حضرت علی (ع)، زمینه‌ای برای تغییر موضوع می‌شود. مولوی ضمن توصیف حلم و پس از ذکر گناه آدم و... می‌گوید:

ای دریغا لقمه‌ای دو خورده شد / جوشش فکرت از آن افسرده شد...
سخت خاک آلود می‌آید سخن / آب تیره شد سر چه بند کن

تا خدایش باز صاف و خوش کند / او که تیره کرد هم صافش کند
صبر آرد آرزو را نه شتاب / صبر کن والله اعلم بالصواب
(مولوی، ۱۳۷۷، جلد ۱: ۳۹۸۹-۴۰۰۲)

اکثر شارحان، فاعل مصرع اول (خورنده دو لقمه) را مولوی دانسته‌اند، اما برخی نیز نظر دیگری دارند. اکبرآبادی از قول لاهوری (یکی از شارحان مثنوی) می‌نویسد: «لقمه‌ای چند خوردن کنایت از صور حکایات است که به نظم درآمد... و می‌تواند بود که اشارت به حال سامعان کرده باشد» (اکبرآبادی، ۱۳۸۳: ۵۳۵). زمانی نیز به درستی متوجه تغییر حالت مولانا شده است، اما دلیل تغییر حالت را با شک و تردید همان فوت همسر حسام‌الدین دانسته است: «از این بیت و ابیات بعدی دانسته می‌شود که حادثه‌ای رخ داده و احوال مولانا را دگرگون ساخته است. آیا آن حادثه فوت همسر حسام‌الدین است یا چیز دیگر؟» (زمانی، ۱۳۸۸، جلد ۱: ۱۱۲۶).

انقروی مخاطب مولوی و خورنده دو لقمه را مستقیماً حسام‌الدین می‌داند و به همین اکتفا کرده است و در مورد آن توضیح بیشتری ارائه نمی‌کند: «روزگاری سخنان مولانا برای حسام‌الدین گوارا و لذیذ بود و همچون خار سبز که برای شتر لذت بخش بود، به حساب می‌آورد. اما بعد از مدتی به دلیل خشک شدن خار آن را برای شتر ناگوار و دردآور می‌داند (حادثه‌ای باعث شده است که حسام‌الدین از سخنان مولانا لذت نبرد- خود مولانا هم به این امر کاملاً واقف است) و چاره‌ی آن را صبر می‌داند» (انقروی، ۱۳۸۰، جلد ۱: ۳۹۹۸).

به نظر می‌رسد مولوی آگاهانه جمله را مجهول می‌آورد؛ زیرا جایز نمی‌داند از فاعل خورنده لقمه‌هایی که باعث افسرده شدن جوشش فکر او شده به صراحت یاد کند. از نظر دستوری فاعل محذوف، می‌تواند مولوی، حسام‌الدین یا هر کدام از مستمعان و یا اشخاص دیگری باشد، اما اگر منظور مولوی خودش بود به احتمال زیاد از فعل «خوردم» استفاده می‌کرد. به نظر ما کسی که با خوردن و توجه به لقمه‌های مادی خشم و ناراحتی مولوی و انقباض فکر او را باعث شده، حسام‌الدین است. اگر چه ظاهراً حسام‌الدین توجه به این دو لقمه (درخواست‌های او) را چندان اشتباه بزرگی نمی‌داند؛ زیرا در بیت بعد مولوی به او هشدار می‌دهد که گندمی (همان دو لقمه) (حرف «ی» در گندمی برای افاده تحقیر است) باعث شد که خورشیدِ حضرت آدم به کسوف مبتلا شود و ذنب (عقده ذنب = جوزهر) با آن کوچکی می‌تواند ماه بدر را به خسوف مبتلا کند:

گندمی خورشید آدم را کسوف چون ذنب شعشاع بدری را خسوف
(همان: ۳۹۹۰)

مولوی به دلیل خاک آلود بودن آب سخن حسام‌الدین در چاه مثنوی را می‌بندد و از خدا می‌خواهد که این تیرگی را بر طرف کند. اگرچه شارحان، خاک آلود بودن آب سخن را صفت سخنان مولوی دانسته‌اند (اما دلیل قانع‌کننده‌ای برای چرایی و چگونگی آن ارائه نکرده‌اند)، اما هیچ بعید نیست، بلکه منطقی‌تر به نظر می‌رسد که مولوی، سخنان حسام‌الدین را خاک آلود توصیف کرده باشد که درخواست‌های بی‌مورد یا نابجایی از مولوی داشته است.

با توجه به پیش‌فرض‌های مختلف، می‌توان از آخرین بیت دفتر اول (صبر آرد آرزو را نه شتاب...) تأویل‌های متفاوتی ارائه کرد، اما این چه آرزویی است که با صبر میسر می‌شود نه شتاب؟ و چه کسی است که با عجله می‌خواهد به آرزویش برسد؟ شارحان مثنوی جواب قانع‌کننده‌ای ارائه نکرده‌اند؛ زیرا ابیات قبل را مربوط به مخاطبان عام یا وصف سخنان مولوی دانسته‌اند که به این ترتیب برخلاف معهود، ارتباط این بیت با ابیات قبل خیلی منطقی به نظر نمی‌رسد، اما با توجه به فرضیه ما، گویی مولوی دفع دخل مقدر کرده و حسام‌الدین را که با عجله می‌خواهد حکم رسمی خلیفگی خود را دریافت کند به صبر توصیه می‌کند و درخو است او را اجابت نمی‌کند و زمینه خلیفگی حسام‌الدین را با توجه به فشارهای بیرونی و عدم پختگی کامل او، به آینده موکول می‌کند.

در مقدمه مثنوی دفتر دوم که به نوعی تلطیف شده و مولوی به ناچار باید جوابی برای شروع مجدد مثنوی داشته باشد، سر بسته و مبهم، مطالبی را بیان می‌کند که شاید حسام‌الدین بهتر از دیگران کنایات و نمادها را متوجه می‌شود. این جملات مانند ابیات آخر دفتر اول و ابتدای دفتر دوم از تأویل‌پذیری بالایی برخوردارند و از آن‌ها نیز تأویل‌های فراوانی شده، اما با فرضیه ما تطابق بیشتری دارند: «بیان بعضی از حکمت تأخیر این مجلد دوم کی اگر جمله حکمت الهی بنده را معلوم شود در فواید آن کار بنده از آن کار فرو ماند و حکمت بی‌پایان حق ادراک او را ویران کند، بدان کار نپردازد. پس حق تعالی شمه‌ای از آن حکمت بی‌پایان مهار بینی او سازد و او را بدان کار کشد کی اگر او را از آن فایده هیچ خبر نکند هیچ نجنبند؛ زیرا جنباننده از بهره‌های آدمیان است کی از بهر آن مصلحت کنیم و اگر حکمت آن بروی فروریزد هم نتواند جنبیدن. چنان که اگر در بینی شتر مهار نبود نرود و اگر مهار بزرگ بود هم فروخسپد و «وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ». خاک بی آب کلوخ نشود و چون آب بسیار باشد هم کلوخ نشود وَالسَّمَاءُ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ. به میزان

دهد هر چیز را نی بی حساب و بی میزان الا کسانی را که از عالم خلق مبدل شده‌اند «و یرزق من یشاء بغیر حساب شده‌اند و من لم یذق لم یدر...» (مولوی، ۱۳۷۷: ۱۵۳)

اگر در یک نمادپردازی، مولوی را با خدا و حسام‌الدین را با «بنده» جایگزین کنیم (چنان که خواهیم گفت مولوی در اولین مقدمهٔ منشوری که بر دفتر دوم نوشته، خود را به خدا و حسام‌الدین را به حضرت آدم تشبیه کرده است) مشخص خواهد شد که مولوی می‌خواهد حسام‌الدین را متوجه بعضی از اشتباهات خود کند، اما کاملاً به روی او نمی‌آورد. علاوه بر این، مولوی با آیهٔ «وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ...» گوشزد می‌کند که می‌توانسته از همان اول خلیفگی را به حسام‌الدین بدهد، اما تدریجی و به موقع، منطقی و به «قدر معلوم» صورت گرفته است^۱ و لطف بی حساب مولوی، هنگامی شامل حسام‌الدین شده که از عالم خلق مبدل شده بود.

در ابیات مقدمهٔ دفتر دوم نیز قراین محکمی وجود دارد که در راستای فرضیهٔ ماست و تقریباً نظر افلاکی و دیگران را رد می‌کند یا حداقل آن‌ها را تأیید نمی‌کند. هر چند در این مقاله قصد معنی کردن تمام ابیات مقدمه دفتر دوم را نداریم، اما می‌توان گفت تمام ابیات این مقدمه با فرضیهٔ ما همخوانی دارد یا حداقل تباین خاصی ندارد. از جملهٔ این قراین می‌توان به مصرع دوم بیت «مهلتی بایست تا خون شیر شد» اشاره کرد. با یک تأویل نه چندان دور، مشخص است که مولوی علت تأخیر مثنوی را خونی می‌داند که به مرحلهٔ شیر بودن نرسیده بود، اما اکنون شیر شده و موانع برطرف شده است.

نقد آرای دیگران مد نظر ما نیست، اما چنان که از ابیات بعد نیز مستفاد می‌شود، برخلاف نظر بعضی از محققان (از جمله روحانی، ۱۳۹۰: ۱۳۱) این «خون» چنان که گفته‌اند (همچون انقروی، ۱۳۸۰، جلد ۴: ۷-۸) نمی‌تواند «مولوی» یا «مثنوی» یا چنان که بعضی اعتقاد دارند (از جمله لاهوری، ۱۳۷۶: ۲۹۸ و اکبرآبادی، ۱۳۸۳، جلد ۱، بیت ۴۰۰۱) «مخاطبان عامی» باشد؛ زیرا در این مدت تحولی که نشانهٔ کمال مولوی باشد، رخ نداده و مولوی قبلاً این درجات را طی کرده است. دفتر دوم مثنوی هم نسبت به دفتر اول تغییر بنیادینی نیافته است، بلکه شیوهٔ روایت و مباحث عرفانی و حکمی مطرح شده و... کمابیش، شبیه دفتر اول است، وانگهی، مثنوی خود به خود و فی‌النفسه نمی‌تواند در خود تغییری ایجاد کند و همه چیز بستگی به

۱. گویی تلویحاً به یاد حسام‌الدین می‌آورد که اگر چند سالی در انتساب او به خلیفگی تأخیر کرده از این رهگذر بوده است.

متکلم و مخاطب آن دارد. مخاطبان عامی نیز تا پایان دفتر ششم همیشه از فهم مطالب غامض مثنوی عاجزند و مولوی گاه و بی‌گاه از عدم درک صحیح آن‌ها گله‌مند است و در این مدت دو سال به فکر تکامل هم نبوده‌اند. تنها موردی که در این مدت تغییر کرده یا حداقل از نظر مولوی تکامل یافته، مخاطب خاص یا اخص مثنوی؛ یعنی حسام‌الدین است.

علاوه بر معنی مشهور پذیرفته شده این مصرع (تبدیل شدن خون به شیر در پستان همگام با رشد جنین) با توجه به نگاه مولوی به سیر استکمالی انسان از جنینی تا انسان کامل، می‌توان چنین پنداشت که مقصود مولانا از این بیت ارتقای منظور (حسام‌الدین) از مرحله جنینی (خون‌خوری) به مرحله نوزادی (شیرخواری) و پیمودن مراحل رشد و ارتقا است. «از نگاه مولانا حیات واقعی وابسته به همین تولد دوباره یا به تعبیر او «فطام» است و در این فطام {ها} انسان، انسان می‌شود. به تجرید محض می‌رسد...» (محمدپور و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۶۸)

پس حیات م است موقوف فطام	اندک اندک جهد کن تم الکلام
چون جنین بود آدمی بُد خون غذا	از نجس پاکی بود مومن کذا
از فطام خون غذایش شیر شد	وز فطام شیر، لقمه گیر شد
وز فطام لقمه لقمانی شود	طالب اشکار پنهانی شود

(مولوی، ۱۳۷۷، جلد ۳: ۴۹-۵۳)

در ادامه بیت‌های دیگر مقدمه دفتر دوم مشخصاً می‌گوید:

چون ضیاءالحق حسام‌الدین عنان	باز گردانید ز اوج آسمان
چون به معراج حقایق ^۱ رفته بود	بی‌بهارش غنچه‌ها ناکفته بود

(مولوی، ۱۳۷۷، جلد ۱: ۳ و ۴)

از اوج آسمان‌ها عنان برگردانیدن، از معراج حقایق برگشتن، از دریا به ساحل آمدن (سیر من الحق الی الخلق)، بلبل بودن و به باز شکاری تبدیل گشتن (تکامل و ارتقاء پیدا

۱. مولوی بعد از اینکه بی‌نامه را می‌سراید نیز به حسام‌الدین چنین می‌گوید: «اکنون بیا در هوای همای همت خود پرواز کرده پروازی بکن به سوی معراج حقایق در عین متابعت محمدی آهنگی بنما تا مناسب آن آهنگ پیش آهنگ باطن فاطن ما در اهتزاز آید و به نظم کلمات معانی شروع نماید» (افلاکی، ۱۳۸۵، جلد ۲: ۷۴۱).

کردن)، قابلیت صید معانی پیدا کردن (تا قبل از این، قابلیت نداشتن)، همگی دلیل بر پخته شدن (شیر شدن) حسام‌الدین است. از ابیات زیر نیز:

چون ز دریا سوی ساحل بازگشت چنگ شعر مثنوی با ساز گشت
بلبلی زینجا برفت و بازگشت بهر صید این معانی بازگشت
(همان: ۴ و ۵)

با توجه به الفاظ «برفت» و «بازگشت» (با ایهام) که فاعل اصلی هر دو حسام‌الدین است، مستفاد می‌شود که حسام‌الدین خود از پیش مولوی رفته (قهر کرده) و خود نیز بازگشته است. یا مولوی، حسام‌الدین را از درگاه خود رانده، اما پس از برگشتش برای رعایت حال و حفظ شأن او (که در سراسر مثنوی به انحاء گوناگون نمایان است) چنین وانمود کرده، و او را عامل اصلی رفت و برگشت (قهر و آشتی) دانسته و به طرد کردن او اشاره نکرده است. در ابیات بعد مولوی دعا می‌کند که باز (حسام‌الدین) همیشه بر ساعد شاه (مولوی) باشد و دیگر رنجشی بین او و حسام‌الدین به وجود نیاید تا به تبع، در مثنوی نیز همیشه مفتوح بماند:

ساعد شه مسکن این باز باد تا ابد بر خلق این در باز باد
(همان: بیت ۹)

در بیت مذکور، تلویحاً به لغزش حسام‌الدین که یک بار در مثنوی را بر خلق بسته، اشاره می‌کند و در ابیات بعد سربسته، به موضوع لغزش که یقیناً زیاده‌خواهی و سخنانی بوده، که حسام‌الدین ابراز کرده و بر زبان رانده، اشاره می‌کند:

آفت این در هوا و شهوتست ورنه اینجا شربت اندر شربتست
این دهان بر بند تا بینی عیان چشم‌بند آن جهان حلق و دهان
ای دهان تو خود دهانه دوزخی وی جهان تو بر مثال برزخی
نور باقی پهلوی دنیای دون شیر صافی پهلوی جوهای خون
چون درو گامی زنی بی‌احتیاط شیر تو خون می‌شود از اختلاط
(همان: ابیات ۱۰-۱۴)

چنان که مشخص است، مولوی، هوا، هوس، شهوت و اعتراضاتی را که قبلاً حسام‌الدین آشکارا بر زبان رانده، عامل خطرناکی دانسته و آن را به دهانه دوزخ تشبیه کرده است. مولوی از حسام‌الدین می‌خواهد با بی‌احتیاطی، بار دیگر شیر به وجود آمده را با خون آمیخته نکند. نکته حائز اهمیت دیگر در ابیات زیر آمده است:

یک قدم زد آدم اندر ذوق نفس شد فراق صدر جنت طوق نفس
همچو دیو از وی فرشته می‌گریخت بهر نانی چند آب چشم ریخت
گرچه یک مو بد گنه کو جسته بود لیک آن مو در دو دیده رسته بود
(همان: ابیات ۱۵ و ۱۶)

مولوی تلویحاً لغزش حسام‌الدین را با گناه آدم، برابر می‌داند، گناهی که هر چند کوچک می‌نمود، اما چون از آدم صفتی سر زد، عواقب وخیمی را به دنبال داشت. مولوی در مقدمهٔ مثنوی که بار اول بر دفتر دوم نوشته، دقیقاً حسام‌الدین را از جهت ارتکاب جرم، انقطاع سرودن مثنوی، بخشش جرم و شروع مجدد مثنوی با لغزش حضرت آدم و... برابر دانسته است: «بیان سبب تأخیر افتادن انشای این نیمهٔ دوم از کتاب مثنوی نفع الله به قلوب العارفين و بیان شروع بعد از فتور و شروع وحی بر آدم بعد از فتور و انقطاع وحی به سبب زلت او و سبب فتور هر صاحب حالتی و سبب زوال آن فتور به شرح صدور، والله اعلم» (افلاکی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۷۴۳-۷۴۴) این مطلب که به صراحت لغزش حسام‌الدین را گوشزد می‌کند، در مقدمه‌های مثنوی موجود فعلی دفتر دوم وجود ندارد. شاید توسط مولوی یا دیگران برای احترام و رعایت حال حسام‌الدین و برای فیصله دادن به «ماجرا» از مقدمه حذف شده است. اما رد پای آن در ابیات مذکور مانده است.

یقیناً در ادامهٔ سرودن دفتر دوم مثنوی، نگرانی و سوء تفاهم‌ها کاملاً برطرف شده و مولوی دوست ندارد، با یادآوری آنها مجدداً گرد کدورتی بر روی هر دو بنشیند، اما از اشاراتی نیز ناگزیر است. لاجرم پوشیده و سر بسته به موضوع اشاره می‌کند و احیاناً اولین مقدمهٔ مثنور را که صراحت بیش‌تری دارد، حذف می‌کند و مقدمه‌ای ملایم‌تر را جایگزین آن می‌کند.

بحث و نتیجه‌گیری

چنان که مشهور است، بعد از اتمام دفتر اول مثنوی، وقفه‌ای دو ساله اتفاق افتاد است. بسیاری از منتقدان به پیروی از افلاکی مرگ همسر حسام‌الدین و قبض روحی مولانا را عامل اصلی این وقفه دانسته‌اند. علاوه بر این، محققانی دیگر، نظریات جدیدی ارائه کرده‌اند. در این مقاله با توجه به دلایل برون و درون متنی به یکی از مهم‌ترین عوامل این تأخیر پرداخته شده که از دید منتقدان مغفول مانده است. حسام‌الدین پس از مرگ صلاح‌الدین (۶۵۷) عهده‌دار برخی از امور مولوی و مریدان او بود، اما رسماً خلیفه مولوی نشده بود. سن کم حسام‌الدین و حسادت برخی از نزدیکان مولوی را می‌توان از مهم‌ترین عوامل به تأخیر افتادن خلیفگی حسام‌الدین دانست. حسام‌الدین که با اصرار و عجله از مولوی می‌خواهد که رسماً او را به عنوان خلیفه به همه معرفی کند، مورد اجابت قرار نمی‌گیرد و در سال ۶۶۰ به مدت دو سال از مولوی جدا می‌شود. در سال ۶۶۲ که حسام‌الدین به سن چهل سالگی می‌رسد و سعایت و حسادت نزدیکان مولوی رو به افول می‌گذارد، مولوی رسماً او را به عنوان خلیفه برمی‌گزیند که منجر به سرودن دفتر دوم و دیگر دفترهای مثنوی می‌شود.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Ali Heydari

<https://orcid.org/0000-0002-9341-8793>

منابع

- استعلامی، محمد. (۱۳۷۹). *مقدمه. تصحیح و تعلیقات مثنوی مولوی*. چاپ ششم. تهران: انتشارات سخن.
- افلاکی، شمس‌الدین احمد. (۱۳۸۵). *مناقب‌العارفین. تصحیح تحسین یازجی*. چاپ چهارم. تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- اکبرآبادی، ولی محمد. (۱۳۸۳). *شرح مثنوی مولوی*. به کوشش نجیب مایل هروی. چاپ یازدهم. تهران: انتشارات زوار.

- انقروی، رسوخ‌الدین. (۱۳۸۰). شرح کبیر انقروی. ترجمه عصمت ستارزاده. چاپ دوم. تهران: انتشارات برگ زرین.
- خوارزمی، کمال‌الدین حسین. (۱۳۶۶). جواهرالاسرار و زواهرالانوار. تصحیح محمد جواد شریعت. چاپ اول. تهران: انتشارات علمی.
- روحانی، رضا. (۱۳۹۰). تبیین تازه از اسباب و عوامل تأخیر مثنوی در دفتر دوم. مطالعات عرفانی، (۱۳)۷، ۱۱۷-۱۶۰.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۴). پله پله تا ملاقات خدا. چاپ بیست و ششم. تهران: انتشارات علمی.
- _____ . (۱۳۸۲). نردبان شکسته. چاپ اول. تهران: انتشارات سخن.
- زمانی، کریم. (۱۳۸۸). شرح جامع مثنوی معنوی. جلد اول. چاپ سی‌ام. تهران: انتشارات اطلاعات.
- سپهسالار، فریدون ابن احمد. (۱۳۸۷). رساله سپهسالار. مقدمه. تصحیح محمد افشین وفایی. چاپ دوم. تهران: انتشارات سخن.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۹۱). مثنوی و چند داستان مولانا. چاپ دوم. تهران: انتشارات قطره.
- شهیدی، سید جعفر. (۱۳۷۵). شرح مثنوی. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان. (۱۳۷۶). زندگانی مولانا جلال‌الدین محمد بلخی. چاپ پنجم. تهران: انتشارات زوار.
- _____ . (۱۳۸۵). مولانا جلال‌الدین محمد. چاپ اول. تهران: انتشارات معین.
- گولپینارلی، عبدالباقی. (۱۳۸۶). مولویه پس از مولوی. به کوشش توفیق سبحانی. چاپ اول. تهران: انتشارات علمی.
- _____ . (۱۳۷۴). نشر و شرح مثنوی شریف. ترجمه توفیق سبحانی. چاپ دوم. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- لاهوری، محمدرضا. (۱۳۷۶). مکاشفات رضوی در شرح مثنوی معنوی. با مقدمه و تصحیح رضا روحانی. چاپ دوم. تهران: انتشارات سروش.
- محمدپور، محمد، بازرگان، نوید و ماحوزی، امیرحسین. (۱۳۹۴). تولد آسمانی با مرگ نفسانی (مرگ اختیاری) به روایت مثنوی مولوی. فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، ۱۱(۳۹)، ۲۶۳-۳۰۱.
- محمدی آسیابادی. علی. (۱۳۸۷). مهلتی بایست تا خون شیر شد (تأویلی بر ابیات آغازین دفتر دوم مثنوی). مطالعات عرفانی، (۸)، ۱۵۷-۱۸۱.
- محمودی، خیرالله. (۱۳۸۳). مدتی این مثنوی تأخیر شد. پژوهش‌نامه ادب غنایی، (۲)، ۱۲۹-۱۴۸.
- مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی. (۱۳۷۷). مثنوی معنوی. مصحح؛ رینولد نیکلسون. چاپ اول. تهران: انتشارات پیمان.

نظامی گنجوی، الیاس ابن یوسف. (۱۳۶۳). مخزن الأسرار. به تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی.

نعمانی، شبلی. (۱۳۷۵). سوانح مولوی. ترجمه سید محمد تقی فخر داعی گیلانی. چاپ اول. تهران: انتشارات دنیای کتاب.

نیکلسون، رینولد. (۱۳۸۶). مثنوی معنوی مولوی. ترجمه حسن لاهوتی. چاپ سوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

همتیان، محبوبه. (۱۳۹۶). تبیین دلایل وقفه در سرودن مثنوی از زبان مولوی. ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، ۱۳(۴۶)، ۲۷۹-۳۰۲.

Translated References to English

- Aflāki, S. A. (2006). *Managheb al-Arefin*. With the Effort, Edition and Explanation by Yāsiji, T. 4 ed. Tehran: Donyāy-e ketāb. [In Persian]
- Akbar Ābādi, V. (2004). *Sharh-e Masnavi Molavi*. With the Effort of Heravi, M. 11ed. Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Anqarvi, R. (2001). *Sharh-e Kabir-e Angharvi*. Tr. by Sattār-zadeh, E. 2 ed. Tehran: Zarrin. [In Persian]
- Estelāmi, M. (2000). *Moghaddameh, Tashih va Taalighat-e Masnavi Molavi*. 6ed. Tehran: Zavvār. [In Persian]
- Forouzanfar, B. (1997). *Zendegani Molana Jalal al-Din Mohammad Balkhi*. 5ed. Tehran: Zavvar. [In Persian]
- _____. (2006). *Moulana Jalal al-Din Mohammad*. 1 ed. Tehran: Moāin. [In Persian]
- Goulpinārli, A. (1995). *Molavi sect after Molavi*. Translation and Explained by Tofiq H. Sobhāni. Tehran: Eslāmi. [In Persian]
- _____. (1995). *Molavieh pas az Molavi*. Translation and Explained by Sobhāni, T. Tehran: Vezārat-e Farhang va Ershād-e Eslāmi. [In Persian]
- Hematiyan, M. (2017). Explaining the reasons for the delay in composing Masnavi from Rumi. *Mystical and Mythological Literature*, 13(46), 279-302. [In Persian]
- Khārazmi, K. H. (1987). *Javāher al-Asrār va zavāher al-Anvār*. With the Introduction, Edition and Explanation Shari'at, M. J. 1ed. Tehran: Asātir. [In Persian]
- Lahouri, M. R. (1997). *Mokashefat-e Razavi dar Shrh-e Masnavi Manavi*. Translation and Explained by Rouhani, R. 2ed. Tehran: Soroush. [In Persian]
- Mhmmodi, k. (2004). This masnavi was delayed for some time. *A study of lyrical literature*, (2), 122-148. [In Persian]

- Mohammadi Asiabadi, A. (2008). A Period of Time is Needed for the Blood to be Milked (An Interpretation of the Opening Verses of the Second Book of Mawlavi's Masnavi). *Mystical Studies*, (8), 157-181. [In Persian]
- Mohammad pour, M., Bazarganan, N. and Mahozi, A. H. (2015). Celestial birth with Carnal Death (Voluntary Death) According to Masnavi Maulvi. *Quarterly Journal of Mystical Literature and Mythological Cognition*, 11(39), 263-301. [In Persian]
- Molavi, J. M. (1998). *Masnavi Manavi*. Ed. by Nicholson, R. 1th ed. Tehran: Peyman. [In Persian]
- Nezami Ganjavi, E. (1084). *Makhzan al-Asrar*. Ed by Dastgerdi, H. V. 4ed. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Nicholson, R. A. (2007). *Masnavi Manavi Molavi*. Translation and Explanation by Lāhouti, H. 3ed. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Noāmāni, S. (1996). *Savaneh Molavi*. Tr. By Fakhre Daāi Gilani, S. M. T. 1ed. Tehran: Donyai Ketab. [In Persian]
- Rohani, R. (2011). A new Explanation of the Causes and Factors of Masnavi's Delay in the Second Book. *Mystical Studies*, 7(13), 117-160. [In Persian]
- Shahidi, S. (1996). *Commentary on Masnavi Sharif*. 2ed. Tehrān: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Shamisa, S. (2012). *Masnavi va Chand Dastan-e Molanan*. 2ed. Tehran: Qatreh. [In Persian]
- Sepahsalar, F. (2008). *Resal-e Sepahsalar*. Ed by Vāfai, M. A. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Zamani, K. (2009). *Sharh-e Jam-e Masnavi Manavi*. 1Vol. 30ed. Tehran: Etāl āt. [InPersian]
- Zarrin koub, A. (2003). *Peleh Peleh ta Molaghat ba Khoda*. 26ed. Tehan: Elmi. [In Persian]
- _____ . (2003). *Nardeban-e Shekasteh*. Tehran: Sokhan. [InPersian]

استناد به این مقاله: حیدری، علی. (۱۴۰۳). ناپختگی حسام‌الدین؛ عامل اصلی تأخیر دفتر دوم مثنوی. متن پژوهی ادبی،

۲۸ (۹۹)، ۶۷-۹۰. doi: 10.22054/LTR.2021.50420.2967

Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.